

DATUM IN PROCEDURE

16 DECEMBER 2005

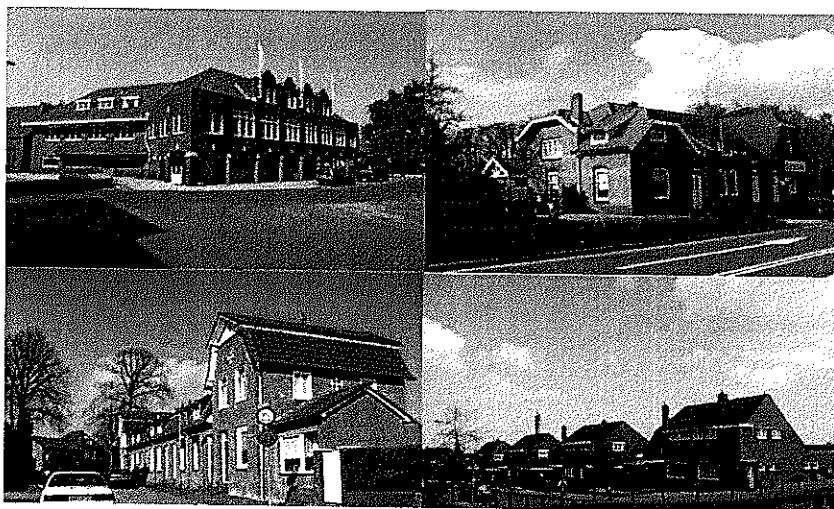
DATUM AANWIJZING

21 JAN. 2009

ERRATA

JA, ZIE PARAGRAAF BEGRENZING

FOTO: V.L.N.R. 1) HET BEAMBTECASINO AAN HET TREEBEEKPLEIN, KOLONIE
TREEBEEK, 2) DUBBELE OPZICHTERSWONINGEN AAN DE AKERSTRAAT (TEGENOVER
INGANG VOORMALIGE STAATSMIJN HENDRIK).
ONDER: 1) MIJNWERKERSWONINGEN IN DE KOLONIE ROZENGAARD,
2) MIJNWERKERSWONINGEN IN DE KOLONIE LANGEBERG .

TOELICHTING

bij het besluit tot aanwijzing van het beschermd
dorpsgezicht **Mijnkoloniën Brunssum**
gemeente Brunssum (Limburg)
ex artikel 35 Monumentenwet 1988

BRUNSSUM, MIJNKOLONIËN BRUNSSUM

De minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en de minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer zijn bevoegd om gezamenlijk beschermde stads- en dorpsgezichten aan te wijzen. Het rechtsgevolg van de aanwijzing is dat de gemeenteraad ter bescherming van een stads- of dorpsgezicht een bestemmingsplan, als bedoeld in de Wet op de ruimtelijke ordening, vast moet stellen. In die zin kan de aanwijzing tevens een stimulans betekenen voor een te voeren ruimtelijk kwaliteitsbeleid.

In totaal zijn er in Nederland meer dan 300 beschermde stads- en dorpsgezichten met een geschiedenis die teruggaat tot vóór het jaar 1850. In het kader van het Monumenten Inventarisatie Project is ook de stedenbouw uit de periode 1850-1940 landelijk geïnventariseerd. Het besluit tot aanwijzing van Mijkoloniën Brunssum in de gemeente Brunssum als beschermd dorpsgezicht vloeit voort uit deze inventarisatie.

INLEIDING

Het dorpsgezicht Mijnkoloniën Brunssum is gesitueerd in de gemeente Brunssum in het noorden van de voormalige Mijnstreek. Het gezicht omvat vijf mijnwerkerskoloniën plus enkele losse woninggroepen voor mijnpersoneel en drie parken, waarvan één rond een voormalige bruinkoolgroeve, en één rond een dijklichaam van een oude mijnspoorweg. Het beschermd gebied is grotendeels tot stand gekomen in de jaren 1910-1930. De koloniën waren bedoeld voor personeel van de staatsmijnen Hendrik en Emma. De huizen zijn gebouwd in opdracht van de Staatsmijnen en de woningbouwverenigingen Ons Limburg en Thuis Best en zijn opgezet volgens de tuindorpfilosofie. Behalve woningbouw bevorderde de Staatsmijnen ook vele sociaal-maatschappelijke voorzieningen zoals kerken, scholen, verenigingsgebouwen en parken.

Het beschermd gezicht Brunssum bestaat uit een aaneengesloten, langgerekt ensemble van verschillende gebieden langs de as Emma-Hendrik en verspreid liggende gebieden langs het tracé van de voormalige elektrische tramlijn richting noorden.

Het gaat om:

- de contouren van het terrein van de voormalige Staatsmijn Hendrik;
- een deel van het tracé van de oude mijnspoorweg;

- de kolonie Treebeek-Haansberg (1913-1918);
- de kolonie Huizerveld-Rozengaard (1915-1919);
- de kolonie Schuttersveld en het Schutterspark (1920);
- de kolonie De Egge (1920);
- de kolonie Langeberg (1926-1927);
- enkele losse woninggroepen rond de mijn Hendrik (1911-1948);
- de voormalige bruinkoolgroeve Brunahilde II (1918), nu stadsvijver met park.

De voormalige mijnterreinen zijn niet in het beschermd gezicht opgenomen. Van de gebouwen van de mijn Emma is niets overgebleven. Van de mijn Hendrik resteren nog enkele gebouwen, die nu echter een militaire functie hebben (NAVO-hoofdkwartier JFC, vroeger bekend als AFCENT¹). Alleen bij een eventuele opheffing van de militaire functie zou overwogen kunnen worden om het terrein alsnog in het beschermd gezicht op te nemen.

¹ In 2000 veranderde de naam AFCENT (Allied Forces in Central Europe) in AFNORTH (Northern Europe). Sinds juli 2004 heet het hoofdkwartier JFC (Joint Force Command).

ACHTERGRONDEN: MIJNBOW EN HUISVESTING

Mijnbouw in Limburg

Snelle groei van steenkolenmijnbouw

Nederlandse steenkoolmijnen waren in de 19^e eeuw vooral te vinden in de overzeese gebiedsdelen. In eigen land beperkte de steenkoolwinning zich tot de abdijmijnen van Rolduc, bij Kerkrade, sinds 1816 Domaniale Mijnen geheten. Na 1850, toen de behoefte aan steenkool sterk toenam, werden door particulieren diverse concessies aangevraagd - en verkregen - voor nieuwe winplaatsen in Limburg, maar van exploitatie kwam weinig, onder meer door technische problemen met de afdieping van de schachten. Pas rond de eeuwwisseling kwam de steenkoolwinning daadwerkelijk op gang. De concessies waren inmiddels in handen gekomen van kapitaalkrachtige buitenlandse concerns met veel technische kennis. Deze slaagden er in om de steenkoolvoorraden te exploiteren. De eerste steenkool kwam in 1899 omhoog in de Oranje Nassau I in Heerlen. In 1902 was het de beurt aan de Willem-Sophia in Spekholzerheide, in 1905 volgden de Laura in Eygelshoven en in 1906 de Oranje Nassau II in Schaesberg. Deze mijnen waren in handen van respectievelijk Duits-Lotharingse en Belgische particuliere concerns. De Nederlandse staat besloot in 1901 uit politieke overwegingen om verder geen concessies meer aan particulieren te verlenen en de steenkoolwinning zelf ter hand te nemen.

Op basis van reeds eerder vergeven concessies kwamen nog wel de particuliere mijnen Oranje Nassau III (1917, Heerlen), Julia (1929, Eygelshoven) en Oranje Nassau IV (1929, Heerlen) in exploitatie. Zie *kaart 1* voor de ligging van de voormalige mijnzetels in de oostelijke mijnstreek.

Steenkolenmijnen van de Staat

Rond 1900 zag de Nederlandse overheid dat de exploitatie van de eigen energiebronnen geheel in buitenlandse handen dreigde te komen. Vooral het ministerie van Oorlog vond dit een hoogst onwenselijke situatie. In 1901 werd een wet aangenomen, die bepaalde dat het gehele Zuid-Limburgse steenkolenveld, voor zover nog niet aan particulieren in concessie gegeven, van staatswege ontgonnen zou worden. In 1902 werd bij Koninklijk Besluit de exploitatiemaatschappij 'De Staatsmijnen in Limburg' opgericht. Een jaar later werd begonnen met de aanleg van de eerste staatsmijn: de Wilhelmina in Terwinselen (tussen Heerlen en Kerkrade). Deze mijn begon in 1909 te produceren. Ondertussen was men in 1908 begonnen met de aanleg van Staatsmijn Emma te Treebeek (nu gemeente Brunssum, destijds Hoensbroek). Deze mijn begon in 1914 te produceren. In 1911 begon men met de aanleg van de Staatsmijn Hendrik nabij het gehucht Rumpen (gemeente Brunssum), die vanaf 1917 produceerde. Tot slot werd in 1923 nog de Staatsmijn Maurits in gebruik genomen in Geleen.

De Emma werd met het Nederlandse spoorwegnet verbonden via een spoorweg vanuit Nuth. De spoorweg werd in 1915

vanuit de Emma doorgetrokken tot de Hendrik en verder tot de gezamenlijke afvalberg van de Emma en de Hendrik op de Brunsummerheide. Op deze spoorlijn takten later nog raccordementen aan naar de bruinkoolgroeven Carisborg (Heerlen), Energie en Brunahilde (Brunssum). De Staatsmijnen hadden een eigen spoorwegnet, dat eindigde in de steenkolenhaven van Staatsmijnen aan het Wilhelminakanaal bij Stein. Tussen Stein en Geleen was tevens een cokesfabriek gevestigd, waar veel kolen uit de Staatsmijnen werden verwerkt.

Bruinkool

De Eerste Wereldoorlog was een periode van bloei voor de Nederlandse mijnbouw. Door het sluiten van de landsgrenzen was Nederland geheel afhankelijk van zijn eigen steenkoolproductie.

De Nederlandse energiemarkt, tot 1914 gedomineerd door Duitse steenkolen, genereerde zo'n grote vraag, dat ook de bruinkoolwinning ter hand werd genomen. De bruinkool lag met name rond Brunssum niet ver onder de oppervlakte en werd door particuliere ondernemingen in dagbouw gewonnen. In Brunssum werd bruinkool gedolven in de groeven Brunahilde en Energie.

Nabij Brunssum, op Heerlens grondgebied lagen de groeven Carisborg I en II. De meeste groeven waren snel uitgeput, alleen in Carisborg is tot 1968 bruinkool gedolven. De Brunahilde II (1918-1919) was al na een half jaar uitgeput en liep daarna vol met water. In de jaren dertig werd rond de plas een nieuw stadspark aangelegd. Op de Brunsummerheide zijn ook nog restanten te vinden van de bruinkoolgroeve van Energie (de 'Koffiepoel').

Huisvesting van mijnwerkers

Huisvestingsprobleem in Limburg

De komst van de mijnen had een grote vraag naar arbeidskrachten tot gevolg. In de gemeente Heerlen vertienvoudigde de bevolking tussen 1891 (5.000 inwoners) en 1937 (50.000 inwoners). De andere mijnstreekgemeenten kenden een vergelijkbare ontwikkeling. De gemeente Brunssum zag tussen 1910 en 1930 de bevolkingsomvang stijgen van 1.400 tot 16.000 inwoners.

Voor een deel van deze mensen werden speciale wijken gebouwd: de mijnkoloniën. Tot 1920 bouwden de mijnbouwondernemingen zelf woningen, vanaf 1911 werd die taak steeds vaker overgenomen door woningbouwverenigingen. Formeel werd zo een scheiding bewerkstelligd tussen werkgever en huisbaas. In de praktijk echter onderhielden de woningbouwverenigingen in de Mijnstreek nauwe banden met de mijnondernemingen.

Van groot belang voor de woningbouw in de Mijnstreek was de oprichting van de overkoepelende woningcorporatie Ons Limburg (1911). Initiatiefnemer was mgr. dr. H. Poels, 'priester en aalmoezenier van den arbeid in Limburg' en fervent strijder voor de katholieke zaak en de goede zeden. In combinatie met de door Poels in 1912 opgerichte bouwgrondmaatschappij Tijdig, gaf Ons Limburg een krachtige impuls aan de bouw van goede arbeiderswoningen. Toen begin jaren twintig de overheid de subsidiekraan voor volkshuisvesting dichtdraaide, nam Poels onmiddellijk maatregelen, door de woningcorporatie Thuis Best op te richten, die grotendeels werd gefinancierd door de mijnen. Hiermee was de combinatie huisbaas/werkgever in feite weer teruggekeerd. Zo vermeldden de statuten van Thuis Best dat de mijndirectie de bevoegdheid had om bewoners te weigeren of uit hun huis te zetten.

Op kaart 1 is duidelijk te zien dat de mijnkoloniën verspreid in het landschap werden gebouwd. De spreiding was niet gebaseerd op een integraal plan. Poels was echter wel een groot voorstander van gedecentraliseerd bouwen, omdat dit het ontstaan van een stedelijk milieu zou tegengaan. Steden immers waren broeiplaatsen van socialisme, onkerkelijkheid en zedelijk verval. Daarmee zat Poels op dezelfde lijn als de mijndirecties, want ook de mijnen zaten niet te wachten op haarden van onrust. Voor Poels stond behoud van de eigen Limburgse cultuur voorop: dorps en katholiek. Poels streefde bewust een antistedelijke woonomgeving na. Deze was het

beste te bereiken door te bouwen in kleinere eenheden, liefst grenzend aan bestaande dorpsgemeenschappen, waar zich een gemeenschapsgevoel kon ontwikkelen en waar nieuwkomers snel opgenomen zouden worden in de Limburgse cultuur. De meeste koloniën vonden aansluiting bij een klein gehucht of een enkele Limburgse hoeve. Critici van Poels spreken wel van de 'arcadische utopie'.

In tegenstelling tot de woninggroepen die bijvoorbeeld door de mijnbouwonderneming Oranje Nassau werden gebouwd, waren de koloniën die onder Ons Limburg tot stand kwamen groter van opzet en niet alleen gericht op het voorzien in woningen, maar veel meer gericht op het creëren van een leefgemeenschap. Om het gemeenschapsleven in de juiste banen te leiden, werden in de grotere koloniën de nodige voorzieningen in het bouwplan opgenomen, zoals een kerk, aparte jongens- en meisjesscholen, een patronaatsgebouw, of een zusterklooster met kleuter- en huishoudschool. Zo zorgde Poels ervoor dat de kerk, paters en nonnen vanaf het begin het jeugd- en parochiewerk en het verenigingsleven in de nieuwe kolonie beheersten.

Er zijn echter ook praktische redenen voor de verspreide ligging van de koloniën. Allereerst liggen mijnzetels per definitie verspreid in het landelijke gebied, zodat woonkernen voor de mijnarbeiders ook verspreid komen te liggen. De arbeiders konden immers niet te ver van de mijn af wonen, daar de meeste te voet naar het werk moesten en de

verkeersverbindingen gebrekkig waren. Praktische problemen als de verkrijgbaarheid van geschikte bouwgrond speelden ook een belangrijke rol. Daar kwam bij dat gemeenten, zeker in de begintijd, niet erg happig waren op mijnwerkers binnen hun grenzen.

Het mijnwerkersvolk had aanvankelijk een slechte reputatie, die vooral dateerde uit de tijd dat het een mobiel volkje vormde, waaronder veel buitenlanders en lieden met een heel andere mentaliteit dan men op het platteland gewend was. Gemeenten zagen mijnkoloniën daarom het liefst op enige afstand van de bebouwde kom verrijzen.

In het algemeen bouwden de mijnbouwondernemingen op eigen grond, dicht bij de mijnen. De woningbouwcorporaties bouwden daar waar geschikte grond het goedkoopst was, en dat was meestal verder van de mijnzetels af. Indien mogelijk werd aangesloten bij bestaande kernen en langs bestaande verbindingen. De meeste mijnwerkers woonden binnen redelijke afstand van hun werk, waardoor alle koloniën zijn geconcentreerd in de strook Sittard-Kerkrade. Sommige koloniën lagen in het begin vrij geïsoleerd, maar de gedachte was dat dat tijdelijk zou zijn. Bij veel mensen leefde in het begin het idee dat er een ontwikkeling zoals in het Ruhrgebied zou gaan plaatsvinden en dat de Mijnstreek zou dichtgroeien. Uiteindelijk is dat ook gebeurd.

In het interbellum waren er al diverse initiatieven om te komen tot een meer samenhangende ruimtelijke visie.

Architect J.Th. Cuypers werd vanaf 1918 betrokken bij een gewestelijk bebouwingsplan voor Zuid-Limburg. In 1919 houdt Cuypers in een rapport over de woningbouw in de Mijnstreek nog een pleidooi voor decentralisatie ('stichten van plattelandsbuurtschappen') vanwege de hierboven eerder genoemde redenen². Toch hield dit geen stand. Een sterke groei van de mijnindustrie en de goede vooruitzichten noopte al snel tot bijstelling van de ontstane 'antistedelijke' benadering. In plaats van de voordelen van een 'landelijk ideaal' leidde dat namelijk tot ongecontroleerd dichtgroeien met alle nadelen van dien. Het hoofd van het bouw bureau der Staatsmijnen A.E. Dinger was mede daarom in 1921 al een fervent voorstander van een meer samenhangende, stedelijke benadering. Alle initiatieven strandden door diverse oorzaken en de gemeente Heerlen nam uiteindelijk het voortouw. In 1928 kreeg architect J. Klijnen de opdracht een Uitbreidingsplan in Hoofdzaken op te stellen (vastgesteld in 1933). Doel was de versnipperde gemeente te hervormen tot een weloverwogen eenheid. Na de Tweede Wereldoorlog kregen de plannen van Klijnen pas echt gestalte.

² Roegholt, 1925.

In de mijnstreek zijn tussen 1900 en 1936 tientallen mijnkoloniën gebouwd, met in totaal zo'n 11.500 mijnwerkerswoningen, een kleine duizend beambtenwoningen en een aantal (vrij)gezellenhuizen. Dat was goed voor ongeveer 40% van het mijnpersoneel. De overige 60% vond ruimte op de particuliere markt, was inwonend of forens. In tegenstelling tot de bedrijfsgebouwen van de mijnen, zijn de meeste koloniën wél bewaard gebleven. Gezamenlijk bieden zij een boeiend overzicht van de ontwikkeling van de woningbouw voor arbeiders en het ideeëngoed daarover.

Achtergronden van woningbouw voor arbeiders

De bouw van goede woningen voor arbeiders heeft een idealistische oorsprong, die begon als reactie op de sociale en hygiënische misstanden, die in de 19^e eeuw in de eerste industriesteden waren ontstaan. Tussen 1850 en 1940 heeft zich een duidelijke ontwikkeling voorgedaan in de bouw van arbeiderswoningen. Hierbij kunnen drie fases worden onderscheiden: arbeidershuisvesting als utiliteitsbouw (hoogtepunt periode 1850-1890), de vroege tuindorpfase (1888-1920) waarin vooral fabrikanten initiatiefnemer waren, en de latere tuindorpfase (1910-1935), waarin een brede toepassing is te zien door woningcorporaties.

In de eerste fase is het vooral de fabrikant die zich gaat bezighouden met arbeidershuisvesting. De woongroepen uit de eerste fase worden ontworpen door ingenieurs van de fabriek. Het grote voorbeeldproject was de Société des Cités

Ouvrières, een project van elf industriëlen in de Elzas onder leiding van de textielfabrikant Jean Dollfus (1850). De ingenieur Emile Muller ontwierp nabij Mulhouse een arbeiderskolonie, die enkele decennia lang als schoolvoorbeeld van goede arbeidersbouw zou standhouden en navolging zou vinden, onder andere in de Siedlungen van de Duitse ijzerbaron Krupp. De woonhuizen waren gegroepeerd in blokjes van vier kwadranten, rug aan rug, en tuin rondom. Deze als 'Mulhouser Grundriss' bekend geworden opzet was het ideale compromis tussen goedkoop bouwen en zo veel mogelijk eigen ruimte voor het gezin. De woningen waren gegroepeerd in rechthoekige kavels. De woningen waren degelijk, de stedenbouwkundige opzet leek op een dambordpatroon: overzichtelijk gegroepeerd, bijna als een militair kampement.

Deze overzichtelijkheid wordt wel geassocieerd met de behoefte van de mijnbouwonderneming om controle uit te oefenen. Aan de andere kant is deze bouwwijze typerend voor ingenieursbouw, die uit de militaire school voortkwam: het geheel had een doelmatig en sterk utilitair karakter. Volkswoningbouw wordt in deze fase dan ook gezien als een vorm van utiliteitsbouw.

Dit verandert in de jaren tachtig van de 19^e eeuw. De noodzaak van een goede volkshuisvesting en het bouwen voor arbeiders en minvermogenden krijgt een breder maatschappelijk draagvlak. Dit leidt uiteindelijk tot de

verankering van de volkswoningbouw in de wet (in ons land de Woningwet van 1901).

Nog steeds zijn het bevolgen fabrikanten die het initiatief nemen, maar de architect-stedenbouwkundige gaat de plaats innemen van de ingenieur; een nieuwe filosofie doet zijn intrede. De arbeiderskolonie wordt niet langer gezien als een woninggroep, als noodzakelijke voorziening voor de fabrieksarbeiders, maar als een leefgemeenschap. Elementen als woonbeleving en identiteit krijgen een belangrijke rol toebedeeld. Het is de architect die daar, anders dan de ingenieur, door ontwerp en stedenbouwkundige opzet vorm aan kan geven. Tegelijk zien we dat de architect voor volkswoningbouw niet langer de neus ophaalt. Een nieuwe stedenbouwkundige vorm ontstaat: het tuindorp.

Kenmerkend zijn de afwisselende bouw, gebogen lanen, veel openbaar groen, aandacht voor recreatie en voorzieningen, en teruggrijpen op de rurale idylle. Een van de meest aansprekende voorbeelden is het door zeepfabrikant Lever gestichte Port Sunlight (1888). Maar ook in eigen land hebben we een vroeg voorbeeld in het Agnetapark van de Delftse slaoliefabrikant J.C. van Marken (1889).

Deze experimentele tuindorpen vormden de inspiratiebronnen voor Ebenezer Howard's stedenbouwkundige bijbel *Garden Cities of Tomorrow* (1901). De tuinstad combineert de voordelen van de stad met de aangename omgeving van het platteland. Echte tuinsteden, als min of meer zelfvoorzienende organismen met een ver

doorgevoerde zonering, zoals bedoeld door Howard, zijn als totaalconcept nauwelijks verwezenlijkt. Het Engelse Letchworth geldt als het grote voorbeeld.

Elementen van het tuinstadconcept keren wel veelvuldig terug in de arbeiderskoloniën en fabrieksdorpen, die daarna worden gebouwd. Maar in feite wordt het tuinstad-concept versimpeld tot een tuindorp-concept. Dit is een antistedelijk concept, waar het Howard's bedoeling juist was de stad als concept nieuw leven in te blazen. Veel fabrikanten raken echter gecharmeerd van het tuindorpidée en ze huren architecten in die zich in het concept mogen uitleven. Deze eerste tuindorpen onderscheiden zich van de latere generatie door een uitgesproken antistedelijk karakter, met veel ruimte en groen, en veel aandacht voor ontwerp en details.

Na 1910 treedt een nieuwe fase in. De woningwet van 1901 voorziet inmiddels in instrumenten, die de kwaliteit van de bouw moeten garanderen en die het opzetten van woningbouwcorporaties en de financiering van arbeiderswoningen vergemakkelijken. Het betekent ook dat de woningbouw losser komt te staan van de werkgevers: het bouwen van fabrieksdorpen gaat over in 'sociale woningbouw'. Het gaat in het algemeen om omvangrijke complexen, waarin ook voorzieningen als scholen, winkels, een badhuis en een kerk zijn opgenomen. De architecten van de woningbouwcorporaties passen elementen van de tuindorpgedachte veelvuldig toe, waarbij enkele fraaie voorbeelden zijn gerealiseerd, maar waarbij de uitbundigheid

van de grote voorbeelden toch zelden wordt gehaald. Het kostenaspect, de noodzaak om de huren laag te houden, alsmede de wens van de investeerders om toch een kleine winst te maken, nopen de corporaties tot zuinigheid en een gedeeltelijke terugkeer tot min of meer rationele patronen, soberder ontwerpen en een hogere bouwdichtheid. De tuindorpen van de corporaties zijn in het algemeen minder anti-stedelijk dan de tuindorpen die in de beginfase werden gerealiseerd.

In Zuid-Limburg heeft vooral de Oranje Nassau-groep koloniën gebouwd, die tot de allereerste fase van de utiliteitsbouw kunnen worden gerekend. Het beste voorbeeld is Beersdal in Heerlen. Deze koloniën werden gerealiseerd in de periode 1900-1920 en zijn uniek voor Nederland. De koloniën in Brunssum zijn alle voorbeelden van tuindorpen. De kolonie Treebeek-Haansberg werd ontworpen en gerealiseerd tussen 1913-1918 door het eigen bouwbedrijf van de Staatsmijnen. De kolonie, waartoe ook woningen behoren voor hoger personeel, heeft duidelijk de kenmerken van een tuindorp uit de eerste generatie. De tweede kolonie die Staatsmijnen in eigen beheer bouwde, Schuttersveld (1920), is eenvoudiger van opzet, maar heeft ook een uitgesproken anti-stedelijk karakter. De koloniën gerealiseerd door Ons Limburg (Rozengaard en De Egge) zijn veel soberder en compacter opgezet. Het zijn typische corporatietuindorpen. Dat geldt ook, zij het in mindere mate, voor de kolonie Langeberg van Thuis Best (1927).

ONTSTAAN EN ONTWIKKELING: BRUNSSUM ALS MIJNZETEL

Aan het einde van de 19^e eeuw was Brunssum een overwegend agrarische gemeente met twee dorpskernen: de hoofdkern Brunssum met kerk en het kleinere Rumpen. Het totale inwonertal schommelde rond de 1.400. Naast het boerenbedrijf bestond er wat ambachtelijke nijverheid, er was geen industrie (*kaart 2*).

Met het begin van de exploitatie van de steenkolenmijn Oranje Nassau I (Heerlen, 1899) brak voor de Limburgse regio een nieuw tijdperk aan. De bevolking van Brunssum kreeg daar al vrij snel mee te maken: in 1907 werkten al dertig arbeiders in de particuliere mijnen in Heerlen of verder. Dat was op dat moment 20 procent van het lokale arbeidersbestand. De effecten van de mijnbouw deden zich dus al gelden voordat Brunssum zelf mijnzetel werd.

Staatsmijn Emma en Staatsmijn Hendrik

De eerste uitbreiding van Brunssum begon met de komst van de staatsmijnen Emma (aanleg begonnen in 1908, in productie in 1913) en Hendrik (aanleg begonnen 1911, in productie 1917). Weliswaar lag de Emma in Hoensbroek, destijds net buiten de gemeente Brunssum³, maar de invloed

³ Sinds de gemeentelijke herindeling van 1981 behoren het terrein van de voormalige Staatsmijn Emma en de kolonie Treebeek tot de gemeente Brunssum.

op Brunssum was evident. Zo hadden de bouwactiviteiten voor de mijn een grote vraag naar baksteen tot gevolg. In het dal van de Rode Beek kwam een 'brikkenfabriek' in productie, waar in 1909 38 Brunssummers werkten. Pas met de inrichting van Staatsmijn Hendrik werd Brunssum zelf mijnzetel; de hoofdschacht lag vlakbij de kern Rumpen.

In volle productie zouden de Emma en de Hendrik aan tien-tot twaalfduizend mensen werk bieden. Om een deel van deze mensen te huisvesten, werden in Hoensbroek en Brunssum speciale wooncomplexen voor arbeiders en beambten gebouwd: de *mijnkoloniën*.

Voor hoger personeel werd in de nabijheid van de mijnen een reeks grotere woonhuizen gebouwd. De woningen waren alle opgezet als eengezinswoning, maar het houden van kostgangers kwam veel voor. Met name voor arbeidersgezinnen was het houden van een kostganger vaak noodzakelijk om rond te komen. Ongehuwde mijnwerkers konden ook terecht in door Staatsmijnen gestichte pensions en 'gezellenhuizen', voorzien van eetzaal, recreatieruimte, etc. Daarnaast maakte Staatsmijnen veel gebruik van tijdelijke voorzieningen, zoals houten noodwoningen en woonbarakken. In het verlengde van de huisvesting voor mijnwerkers financierde Staatsmijnen - geheel of gedeeltelijk - een sociale infrastructuur. Het betrof allerlei voorzieningen, zoals winkels, scholen, kerken, parken, sportterreinen en ontspanningsgebouwen.

Naast de steenkoolwinning kwam in de Eerste Wereldoorlog ook de bruinkoolwinning rond Brunssum op gang. Deze was van tijdelijke aard. De bruinkoolgroeven hebben voornamelijk landschappelijke sporen achtergelaten. De bruinkoolwerkers werden vooral in tijdelijke barakken gehuisvest.

Het gros van de bouwactiviteiten voor mijnpersoneel vond plaats tussen 1910 en 1930. In Brunssum werden in deze periode 2.055 arbeiderswoningen en 139 woningen voor hoger personeel (ingenieurs, opzichters en beambten) gebouwd. Deze waren verdeeld over zeven mijnkoloniën en een aantal verspreide locaties. Een deel van de mijnkoloniën werd gebouwd en beheerd door het eigen bouwbedrijf van de Staatsmijnen. Een ander deel werd gebouwd door voor dit doel nieuw opgerichte woningbouwverenigingen. Meer nog dan in Heerlen - dat ook nog een regionale centrumfunctie had - werd het Brunssumse leven gedomineerd door de mijn (*zie kaart 3*).

Woningbouw door Staatsmijnen

In tegenstelling tot bijvoorbeeld Oranje Nassau, was Staatsmijnen eigenlijk geen voorstander van het in eigen beheer bouwen van woningen. Het staatsbedrijf vond dit eerder een taak voor het particulier initiatief, dat voor de financiering een beroep kon doen op de nieuwe woningwet van 1901. De staat keurde ook de combinatie werkgever-huisbaas principieel af.

Aan de andere kant was men zich terdege bewust van het grote belang van goede huisvesting als voorwaarde voor een succesvolle bedrijfsvoering. En omdat de 'markt' het in de beginjaren nog liet afweten, was Staatsmijnen wel genoodzaakt de huisvesting zelf ter hand te nemen en een eigen bouw bureau op te richten. Men zag dit echter als een aanvullende maatregel, ondertussen gaf men de ontwikkeling van woningbouwverenigingen alle steun. Hoewel het hoofd van het bouw bureau der Staatsmijnen A.E. Dinger tegen was, besloot de directie van Staatsmijnen in 1919 geen nieuwe bouwplannen meer te ontwikkelen.⁴ In 1921 verschijnt een artikel van de hand van Dinger over arbeidershuisvesting in de mijnstreek in het *Tijdschrift voor Volkshuisvesting*. Met een duidelijke hang naar grandeur en stedelijkheid wordt een pleidooi gehouden voor de bouw van woningen door de Staatsmijnen. Een bebouwingsplan voor de omgeving van de Emma en de Hendrik laat een samenhangend ruimtelijk plan zien voor een soort 'industriestad' (kaart 5). Dinger voorzag dat het bestaande woningbouwsysteem van losse woninggroepen geen duurzame toekomst inhield. Het artikel illustreert fraai het meningsverschil tussen de visionaire Dinger en de praktische Staatsmijnen.

De allereerste woningen die door Staatsmijnen werden gerealiseerd, liggen buiten de gemeente Brunssum. Het gaat om beambten- en arbeiderswoningen nabij Terwinselen

⁴ Sevenheck, 2004.

(Staatsmijn Wilhelmina) en Hoensbroek (Staatsmijn Emma). De architectuur van de woningen vertoont overeenkomsten met de 'in-dustriestijl', die ook in andere Europese industriegebieden gebruikelijk was. In Hoensbroek staan zelfs enkele blokjes rug-aan-rugwoningen volgens de Mulhouser Grundriss (Buttingstraat, 1908-1910). In tegenstelling tot de Oranje Nassau hebben Staatsmijnen verder geen woningen van dit type gebouwd.

De eerste woningen in Brunssum werden in 1912 aanbesteed: het was een vijftal beambtenwoningen aan de Akerstraat, tegenover de ingang van Staatsmijn Hendrik. In dezelfde tijd werden 49 arbeiderswoningen gerealiseerd aan de Venweg, ook in de onmiddellijke nabijheid van de mijn. De woningen waren onderdeel van de geplande kolonie het Ven, maar die kolonie is nooit afgebouwd. Wel stonden er in het Ven lange tijd veel houten noodwoningen (kaart 5). De Venweg vond na 1928 aansluiting bij de kolonie Langeberg.

In de loop der jaren bouwden de Staatsmijnen in de directe omgeving van de mijn nog verschillende woonhuizen voor hoger personeel, onder meer aan de Wieënweg, de Schoolstraat en de Prins Hendriklaan. Naast deze losse woninggroepen realiseerden Staatsmijnen in Brunssum twee grote mijnkoloniën. De eerste is Treebeek-Haansberg (1913-1918), dat tegenwoordig geheel in Brunssum ligt, maar destijds deels in Hoensbroek was gelegen. De tweede kolonie is Schuttersveld (1920). Beide koloniën grensden meteen aan het mijnterrein.

Treebeek-Haansberg

De kolonie Treebeek-Haansberg was een ontwerp van het bouw bureau van de Staatsmijnen (*kaart 4*).

Het ontwerp wordt toegeschreven aan de Haagse architect J.H.W. Leliman, onder supervisie van chef bouwafdeling der Staatsmijnen A.E. Dinger.⁵

Treebeek-Haansberg is een langgerekte wijk van 680 woningen. Ze lag onmiddellijk ten noorden van het Emma-terrein en strekte zich langs het mijnspoor uit tot aan de poorten van Staatsmijn Hendrik. De wijk werd opgezet volgens het in deze tijd in zwang rakende tuindorpconcept, waarbij monumentale grote pleinen en assen niet werden geschuwd.

De hiërarchie van het mijnbedrijf is tot op zekere hoogte terug te vinden in de opzet; de woningen voor hoger mijnpersoneel waren ruimer en werden bij de ingang van de mijn gesitueerd. De bouw werd aangevangen aan beide kop-einden met twee entreepleinen, en vandaar werd naar het centrum, een centraal plein, toegewerkt. Aan de westkant, nabij de entree tot de Emma, werd begonnen met de opzichters- en beamptenwoningen in Treebeek-West. Een centrale as scheidde de kolonie deels van het mijnterrein van de Emma en verbond het entreeplein van Treebeek-West met het Treebeekplein, een groot rechthoekig plein in het midden van de wijk. Aan dit plein is op de kopse kant het 'Beamptencasino' gebouwd, een exclusieve club voor het

hogere personeel van de mijnen. Aan de andere zijde van de wijk, vlakbij de poort van de Hendrik, werd begonnen met opzichters- en beamptenwoningen aan het Bodemplein. Traditioneel was de verdere stedenbouwkundige invulling. De Treebeekse kant wordt gekenmerkt door groepjes woningen in traditionele architectuur van verschillende grootte en samenstelling.

Minder traditioneel zijn de woningen met platte betonnen daken aan de Engerstraat. Zij vertonen overeenkomsten met de semi-systeemwoningbouw met gebruik van beton naar ontwerp van F. van Iterson uit 1916.

De bebouwing in Treebeek is gelegen langs vrij lange straten in een open structuur. Door gebruik te maken van pleintjes, plantsoenen, inspringende rooilijnen en diagonale zijstraten ontstond een afwisselend patroon. Daarnaast was er ruimte voor veel groen, zowel voor als achter de huizen.

Aan de Brunssumse kant moest een oplossing worden gezocht voor de steile Haansberg. Hier zien we een terrasachtige opbouw van bochtige straten, met aan de voet daarvan het Bodemplein, waar enkele winkelwoningen waren voorzien. Het concept werd zorgvuldig uitgewerkt en het resultaat oogstte algemene bewondering. Het vaktijdschrift *De Bouwwereld* sprak in 1919 van 'een werk van voorbeeldige betekenis'. Vanwege de 'voorbeeldige' uitwerking en het feit dat de kolonie is gebouwd door de werkgever, is Treebeek-Haansberg een goed voorbeeld van een tuindorp uit de eerste generatie.

⁵ Sevenheck 2004.

Schuttersveld

Een tweede complex arbeiderswoningen van de Staatsmijnen verrees tussen 1918 en 1920 op het Schuttersveld. Dit terrein lag ten noordoosten van de mijn Hendrik, langs de spoorlijn die naar de stortberg voerde. Hier werden 421 arbeiderswoningen gebouwd, in blokjes van twee, drie of vier, een enkele keer meer. Op de kop van de wijk, aan de Rimburgerweg, werden vijf winkelwoningen gerealiseerd. Schuttersveld is duidelijk antistedelijk opgezet en is een schoolvoorbeeld van de uitdraging van de tuindorpgedachte. De woningen werden opgezet in laagbouw in diverse varianten, met schild- en zadeldaken, met pannen gedekt. De huizen kregen zowel voortuintjes als opvallend diepe achtertuinen; de vijf lange, licht slingerende straten lopen haaks op de hoogtelijnen en worden op twee plaatsen doorsneden door smalle dwarsverbindingen, waarvan de meest oostelijke de loop van een oude mijnspoorweg markeert. Bij de aanleg is veel aandacht geschonken aan groeninrichting, wat zich uit in bomenrijen in de straten en plantsoenen aan de randen. In het midden van de wijk werd een pleintje met plantsoenen gesitueerd. De kolonie is veel eenvoudiger van opzet dan Treebeek-Haansberg, wat vooral te maken heeft met het ontbreken van woningen voor hoger personeel, maar ademt een onvervalste tuindorpsfeer. Schuttersveld is een goed voorbeeld van een tuindorp uit de eerste generatie.

Woningbouw door corporaties

Hoewel de Staatsmijnen relatief veel aandacht schonken aan woningbouw, was een aanzienlijk grotere inspanning nodig om het mijnpersoneel te huisvesten. Zoals echter al opgemerkt, was de markt in Limburg nog niet klaar om deze inspanning uit zichzelf te verrichten. Het ontbrak zowel aan bouwondernemers als aan organisatievermogen om grootschalige projecten op te pakken. Juist om die reden was in 1911 onder de bezielende leiding van mgr. dr. H. Poels de overkoepelende katholieke woningbouwvereniging Ons Limburg opgericht. Doel van Ons Limburg was in verschillende gemeenten afdelingen op te richten om de bouw van arbeiderswoningen ter hand te nemen en deze afdelingen organisatorische en technische ondersteuning te bieden. Een van die afdelingen was de in augustus 1912 opgerichte Woningvereniging Brunssum (WVB).

Rozengaard

Het eerste project van de WVB was de bouw van de kolonie Rozengaard: 260 woningen op het Huizerveld, ten noorden van de kern Brunssum. Dit lag aanzienlijk verder van de mijn dan de woningen van de Staatsmijnen, maar de WVB was dan ook afhankelijk van de terreinen die beschikbaar kwamen. Het Huizerveld was inmiddels aangekocht door het 'grondbedrijf' van Ons Limburg, de maatschappij Tijdig. Deze maatschappij was in 1913 opgericht door Poels om bouwgronden te verwerven, voordat ze door prijsopdrijving

onbetaalbaar was geworden. De realisering van Rozengaard kwam tussen 1914 en 1918 in drie fasen tot stand, onder leiding van het Technisch Bureau van Ons Limburg naar een ontwerp van het hoofd van dit Bureau, de architect Jan Stuyt. Voor Rozengaard ontwierp Stuyt een rijke variatie aan woningtypen: maar liefst 37. Kenmerkend voor Rozengaard zijn de besloten opzet en de kleine pleintjes en knikkende straten, een grillig stratenpatroon waarmee Stuyt de intimiteit van een dorp wilde creëren. Afwisseling van bouwhoogten, nokhoogten en afwisselend ornamenteel gebruik van gepleisterde geveltoppen met banden van baksteen moesten voor verlevendiging zorgen.

Niettemin geven de meer gesloten bouwblokken (rijtjes) en het ontbreken van voortuintjes (voordeur onmiddellijk aan de straat) Rozengaard een veel minder uitgesproken tuindorpkarakter dan de koloniën van Staatsmijnen.

Het introverte karakter van de kolonie komt mede voort door de situering van de woningen met de achterzijde naar het destijds vrije landschap. Daaruit blijkt dat er geen planning was op uitbreiding of aansluiting met ander stedelijk gebied in de nabije toekomst. De wijk past goed in het beeld van arbeidershuisvesting, die is opgezet vanuit de tuindorpgedachte, maar in de veel soberder uitvoering van de corporatiebouw (*kaart 8*).

In 1917 werd een tweede woningbouwvereniging opgericht in Brunssum: het socialistische LADA (Limburg aan de Arbeiders). Tussen 1917 en 1921 heeft LADA diverse plannen

ingediend om tot woningbouw in Brunssum te komen. Hoewel burgemeester en wethouders en ook de gemeentelijke bouwcommissie de bouwplannen goedkeurden, werden de plannen van de socialisten telkenmale op dubieuze gronden - Starmans spreekt van 'dorpspolitiek geharrewar' - door de gemeenteraad verworpen. In 1921 werd LADA geliquideerd zonder ooit één huis in Brunssum te hebben gebouwd. Dit illustreert het wantrouwen dat de (katholieke) kerk en de mijnen koesterden tegen de socialistische beweging. In Heerlen ondervond de socialistische woningbouwvereniging Glück Auf dezelfde tegenwerking. Uiteindelijk echter slaagde Glück Auf er wel in om haar bouwplannen te verwezenlijken.

De Egge

De bouwplannen van de WVB ontmoetten opvallend minder problemen. Het volgende project, een groep van 240 woningen in De Egge, werd tussen 1918 en 1920 gerealiseerd, wederom door het Technisch Bureau van Ons Limburg, naar een ontwerp van Jan Stuyt. De kolonie was gelegen op een terrein halverwege de koloniën Schuttersveld en Rozengaard. De kolonie werd vrij compact opgezet, in een relatief hoge bouwdichtheid, binnen een duidelijk begrensde rechthoek rond een ruim, centraal gelegen plein. De binnenterreinen werden afgesloten door lage muurtjes met ronde poortjes.

De bouw in De Egge maakt, als bij de meeste projecten van Stuyt, een meer stedelijke indruk. Het dorps idee wordt

vooral ingegeven door de duidelijke begrenzing en stedenbouwkundige samenhang.

Dit werd bij De Egge versterkt doordat de wijk lange tijd geïsoleerd op de heuvel lag, los van overige bebouwing. De Egge heeft een heldere structuur en de situering van de voorzijde van de randbebouwing was naar het landschap gericht. Het maakte een uitbreiding of aansluiting bij ander bebouwd gebied goed mogelijk, conform de visie van Dinger. Pas na de Tweede Wereldoorlog werd de vrije ruimte tussen De Egge en het Schuttersveld volgebouwd. Ook De Egge is een goed voorbeeld van arbeidershuisvesting uit de corporatiefase.

Het derde grote project van de WVB was de kolonie Het Leeuwstuk (219 woningen, nabij Amstenrade). Vooral deze kolonie lag nogal geïsoleerd en vrij ver van de mijnpoort. De weg ernaar toe was slecht en onverlicht. Om de bewoners tegemoet te komen, werd de wijk voorzien van twee winkels. De kolencrisis zorgde tussen 1922 en 1924 voor economische malaise in de Mijnstreek. De lonen in de mijnen daalden zo'n 30 procent, waardoor velen de huur niet meer konden betalen. Tussen WVB en Staatsmijnen bestond een garantieregeling, waarbij de achterstallige huur door Staatsmijnen werd betaald, die dat echter inhielden op het salaris van de werknemer. De koloniën van de Staatsmijnen zelf hadden minder last van leegstand, omdat de huren in het algemeen lager waren en Staatsmijnen de werknemers dwongen om vlakbij de mijn te komen wonen, onder meer

door de reiskostenregeling af te schaffen. Maar van de 240 woningen in De Egge, waar veel arbeiders zonder vast dienstverband woonden, stonden er op een gegeven moment 141 leeg. Door huurverlaging en het aantrekken van de markt was de leegstand in 1925 grotendeels opgelost.

Na 1925 bleef de bevolking van Brunssum groeien en nam de behoefte aan huisvesting toe. De WVB kon echter niet meer bouwen, omdat ook 'Den Haag' flink bezuinigde en de subsidiekraan voor woningwetbouw vrijwel was dichtgedraaid. Dr. Poels voorzag grote sociale problemen bij een stagnerende woningbouw. Om toch in de behoefte aan woningen te voorzien, richtte Poels de nieuwe stichting Thuis Best op, met het exclusieve doel om woningen voor mijnwerkers te bouwen. De financiering van de woningbouw zou grotendeels geschieden door de mijnen, zowel staats- als particulier, en verder door het Algemeen Mijnwerkers Fonds en de Rijksoverheid. Poels zelf werd voorzitter van de stichting.

Langeberg

Thuis Best bouwde in Brunssum tussen 1925 en 1930 meer dan 600 arbeiderswoningen, vijf winkels en vier beambtenwoningen, voornamelijk in de koloniën 't Heufke en Langeberg.

Thuis Best nam in 1925 om te beginnen een bouwterrein in het noordwesten van Brunssum over van de WVB, dat nu zelf

niet in staat was te bouwen. Ze realiseerde daar de kolonie 't Heufke, met 149 woningen.

In de jaren 1927 en 1928 bouwde Thuis Best 427 arbeiderswoningen op de Langeberg, plus vier beambtenwoningen en drie winkels. De ontwerptekening van Dinger (*kaart 5*) zal model hebben gestaan voor de stedenbouwkundige opzet, onderdeel van een samenhangende 'industrienederzetting' rond de mijnterreinen.

De bebouwing van de Langeberg sloot nabij Staatsmijn Hendrik aan op de reeds bestaande bebouwing van de periode 1912-1914 aan de Venweg. De ten opzichte van Staatsmijn Hendrik gunstig gelegen en fraai uitgevoerde mijnwerkerskolonie is een ontwerp van de Maastrichtse architect A.J.N. Boosten. Hij ontwierp zeer typische woningen in een aantal varianten.

De kern van de kolonie wordt gevormd door een driehoek van licht gebogen straten, die terrasvormig boven elkaar liggen, op sommige plaatsen met elkaar verbonden door trappen. De centrale toegang tot de wijk is de Langenberglaan, die vanaf de Akerstraat omhoogloopt en uitkomt op een plantsoen. De laan vormt tevens een zichtas met de mijn. Langs de laan staan twee-onder-een-kap beambtenwoningen. De dominante bebouwing bestaat uit laagbouw, die door de lange bouwrijen misschien wat minder speels oogt dan had gekund. Aan de voet van de Langeberg komen enkele straten bijeen op een klein plein, waar beambtenwoningen en enkele winkels

werden gerealiseerd. De wijk is een fraai uitgevoerde variant van een tuindorp gerealiseerd door de corporatie Thuis Best.

Hierna werd er in Brunssum niet meer gebouwd door de corporaties. Een nieuwe economische crisis bracht na 1930 nieuwe leegstand met zich mee. Pas na de Tweede Wereldoorlog paktten de WVB en Thuis Best de draad weer op.

Overige (bouw)activiteiten van de Staatsmijnen

De mijnen draaiden nauwelijks twee decennia, maar ze waren in de jaren dertig in alle aspecten van de Brunssumse samenleving aanwezig. De Staatsmijnen zorgden niet alleen voor werk en woningen, ze financierden daarnaast ook de bouw van tal van voorzieningen, zoals winkels, scholen, kerken, parken, sportterreinen en ontspanningsgebouwen. Ook de gebruikers van deze voorzieningen konden rekenen op de financiële steun van de mijn, hetzij in de vorm van subsidies of in de vorm van garantiestellingen. Kerkparochies kregen een vaste jaarlijkse subsidie, gebaseerd op het aantal personeelsleden van Staatsmijnen. Deze financiële bemoeienissen waren beslist niet zonder eigen belang. De snelle bevolkingstoename had prijsopdrijving tot gevolg, de prijzen van levensmiddelen lagen in Limburg beduidend hoger dan elders in het land. Het betaalbaar houden van de eerste levensbehoeften was voor de mijndirectie cruciaal, want dat betekende minder druk op de lonen. Onderwijs, kerk- en verenigingsleven golden voor de mijn als instrumenten voor

sociale controle: het waren cruciale elementen in de vorming van de mijnwerker en zijn gezin.⁶

Sommige met steun van de mijn gerealiseerde voorzieningen waren onderdeel van de bouwplannen voor een kolonie, zoals het Beambtencasino in Treebeek en de mijnwinkels. De meeste koloniën hadden wel een winkel van de Coöperatieve Bakkerij en Verbruikersvereniging 'Ons Dagelijks Brood' (ODB). Deze coöperatie was in 1911 door dr. Poels opgericht om prijsopdriving van levensmiddelen te voorkomen. Daarnaast waren er de zogeheten 'fondswinkels' van de Staatsmijnen, die eerste levensbehoeften verkochten tegen gunstige prijzen. Protesten van de reguliere middenstand tegen deze winkels mochten niet baten.

Voor de veiligheid zorgde de marechaussee. Hiervoor werd een kazerne gebouwd aan de Prins Hendriklaan in de periode 1921-1922, direct ten noorden van Schuttersveld. De Genieafdeling in Nijmegen maakte het ontwerp.

Sport, en met name voetbal, was zeer populair en werd op hoog niveau gespeeld. Op Heerlens grondgebied werd Sportpark Emma aangelegd - met atletiekbaan - en aan de voet van de Hendrikmijn aan de Venweg lag het sportterrein van Limburgia. Deze voetbalclub werd in 1950 zelfs landskampioen. Alle (!) spelers van het kampioenselftal werkten bij de mijn.

⁶ Raets, 2002.

De huidige Lawn Tennisclub Brunssum, een van de grootste tennisclubs van Limburg, werd opgericht als 'Beambten Tennisvereniging Hendrik', destijds een club met een strenge ballotage. Zo zijn veel huidige sport- en andere verenigingen ontstaan uit clubs, die voor of door mijnwerkers werden opgericht. Ze speelden vaak op een terrein dat eigendom van de mijn was en dat tegen gunstige condities kon worden gehuurd. De voetbalvereniging Schuttersveld speelde ook op een terrein van Staatsmijnen. Het onderhoud van de velden werd gedaan door de mijn. Voor de opstallen moest de club zelf zorg dragen.

Een bijzondere voorziening in Brunssum is het Poolse Huis (Dom Polski) aan de Schinvelderstraat. Vanaf de opening van de Oranje Nassau in 1899 trokken veel Polen naar Limburg om in de mijnen te werken. De grootste concentratie bevond (en bevindt) zich in Brunssum. In de jaren dertig werd een overkoepelende organisatie voor alle Poolse verenigingen opgericht, de ZPT (tegenwoordig ZKPT) met een gemeenschappelijk verenigingsgebouw in Brunssum: Dom Polski. De organisatie en het Huis fungeren nog altijd als middelpunt voor het Poolse culturele leven. In de mijnstreek zijn nog zo'n 10.000 mensen van Poolse afkomst en Poolse namen komt men in Brunssum overal tegen.

In de bouw van kerken speelde de mijn een belangrijke rol. Staatsmijnen subsidieerden de bouw van kerken, omdat die bijdroegen aan een goede sociale controle. Daarbij maakten Staatsmijnen geen onderscheid tussen protestant of

katholiek.⁷ Tot de komst van de mijnen was de St. Gregoriuskerk in het dorp Brunssum de enige kerk. In 1918 werd de 17^e-eeuwse Gregoriuskerk vervangen door een nieuwe, grotere koepelkerk. In 1957 bleek dat de kerk mijnschade had opgelopen en met steun van Staatsmijnen werd een nieuwe Gregoriuskerk gebouwd. Het zeer opvallende kerkgebouw met losse toren, een ontwerp van de Duitse architect G. Böhm, werd in 1963 in gebruik genomen. Een van de eerste 'nieuwe kerken' was de St. Vincentiuskerk van de Heerlense architect F. Peutz. De kerk staat aan de Prins Hendriklaan in Rumpen en werd in 1924 in gebruik genomen. Bij de bouw werd extra aandacht besteed aan de constructie van de fundamenteën om mijnschade te voorkomen. De kerk lag pal naast de Hendrik. Uit 1920 stamt de St. Barbarakerk in Treebeek. St. Barbara was de beschermheilige van de mijnwerkers en haar beeltenis is op diverse plaatsen in Brunssum te zien. Ook groenvoorzieningen zijn door de mijnen (mede)gefinancierd. De aanleg van het Vijverpark rond de voormalige bruinkoolgroeve Brunahilde gebeurde met steun van de mijn. De aanleg van het Schutterspark, aansluitend op de kolonie Schuttersveld, was zelfs geheel een Staatsmijn-aangelegenheid. Hier werd onder meer een uitspanning - 't Schuttershuuske - met speeltuin en muziektenten aangelegd. In 1952 werd het park aanzienlijk uitgebreid met onder andere een roeivijver - gevoed door de Rode Beek -

⁷ Braad, 2003.

uitkijktoren en kabelbaan. Het was een cadeau van de 50-jarige Staatsmijn aan de bevolking van Brunssum.

LATERE ONTWIKKELINGEN

Ruimtelijke structuur van Brunssum

Tussen 1910 en 1930 onderging het agrarische landschap van Brunssum een ingrijpende wijziging. Allereerst was daar het uitgebreide industriecomplex van Staatsmijn Hendrik. Een spoorlijn verbond de mijn in westelijke richting met de Emma, in oostelijke richting met de gemeenschappelijke steenstortberg van Emma en Hendrik. Aan de noordzijde lag het restant van de bruinkoolgroeve Brunahilde II, inmiddels volgelopen met water. Aan de zuidzijde lagen de putten van de bruinkoolgroeven Energie en Carisborg (gemeente Heerlen).

De stedelijke uitbreiding vond in het noorden en westen van de gemeente plaats. In twintig jaar tijd groeide de bevolking van Brunssum van 1.400 tot 16.000 inwoners. De stedelijke uitbreidingen kwamen ad hoc tot stand, zonder uitbreidingsplan. Staatsmijnen bouwden woningen en koloniën op eigen grond nabij de mijnen; in de beginjaren stonden bij de toegangswegen tot Treebeek nog borden met 'Eigen Weg, verboden toegang voor personen wier de toegang tot de Staatsmijnen is ontzegd'.

De Woningvereniging Brunssum bouwde de mijnkoloniën Rozengaard, Egge en Leeuwstuk op terreinen, die beschikbaar waren en dat was in de meeste gevallen verder van de mijn af. In het geval van Rozengaard sloot dit terrein aan bij bestaande bebouwing (Brunssum Dorp), maar De Egge lag 'vrij' in het landschap. Voor de bereikbaarheid was een elektrische tram aangelegd om de Rozengaard en De Egge te ontsluiten.

Het beginpunt lag nabij de ingang van de mijn Hendrik, het eindpunt nabij een school (tegenwoordig Dom Polski). Deze nieuwe weg, de Prins Hendriklaan, maakte integraal onderdeel uit van de stedenbouwkundige opzet van Brunssum en verbond de koloniën Schuttersveld, De Egge en Rozengaard met de mijnzetel Hendrik. Alleen Leeuwstuk en 't Heufke vormden daadwerkelijk geïsoleerde complexen. Het door de mijnen gefinancierde Thuis Best bouwde 't Heufke op een verderaf gelegen terrein, dat werd overgenomen van de Woningvereniging Brunssum. De Thuis Best-kolonie Langeberg daarentegen lag weer dichtbij de poort van Staatsmijn Hendrik.

Tegelijk vonden er autonome uitbreidingen plaats, voornamelijk langs de bestaande verkeersassen, waarvan de Rumpenerstraat zich ontwikkelde tot commercieel centrum. De twee oorspronkelijke kernen - Brunssum en Rumpen - lagen echter nog steeds los van elkaar (*kaart 3*). De snelle ontwikkeling van Brunssum noopte tot uitbreiding van het gemeentelijk apparaat. In 1919 werd een nieuw gemeentehuis opgeleverd naar ontwerp van architect J.

Bemelmans. De locatie was opmerkelijk: aan de rand van de bruinkoolgroeve Brunahilda II in het nog vrijwel lege gebied tussen Rumpen en Brunssum in. Het resultaat van deze ontwikkelingen was al met al een bijzonder gefragmenteerd en onsamenhangend ruimtelijk patroon. Omdat de bouwactiviteiten tussen 1930 en 1945 gering waren, bleef dit patroon tot na de oorlog in stand. In 1937 werd naar ontwerp van de Brunssumse stadsarchitect J.J. Drummen de ondergelopen bruinkoolgroeve Brunahilde II omgetoverd tot een fraai Vijverpark. In 1950 werd het ontwerp aangepast door landschapsarchitect J. Bergmans, die onder meer een openluchttheater toevoegde (*kaart 6*).

Pas na de Tweede Wereldoorlog kwam de woningbouw weer op gang en werd de open ruimte tussen de kernen Brunssum en Rumpen in snel tempo volgebouwd. Veel elementen uit het bebouwingsplan van Dinger zijn daarbij overgenomen. In dit gebied, in het verlengde van de Rumpenerstraat, ontwikkelde zich rond het nieuwe raadhuis en het Vijverpark een nieuw stadshart, met de Kerkstraat en het Lindeplein als middelpunt.

Sluiting van de mijnen

In de oorlog werden de mijnen onder Duits toezicht gesteld. De Duitsers hadden veel kolen nodig, mijnwerkers konden rekenen op extra bonnen voor levensbehoeften en wie in de mijn werkte, hoefde niet naar een Duitse fabriek. Het belang van de mijnbouw blijkt ook uit het feit dat er in de oorlog zelfs woningen werden gebouwd voor mijnpersoneel, onder andere

een reeks ingenieurswoningen aan de Wieënweg (1941). Na de oorlog steeg de vraag naar kolen sterk. De mijnen speelden een belangrijke rol in de wederopbouw van Nederland, de productie werd opgevoerd en de vraag naar mijnwerkers was groot. Een nieuwe stroom buitenlandse mijnwerkers - met name uit Spanje, Italië en Marokko - was het gevolg. Eind jaren vijftig kwam, vrij onverwacht, de kentering: door daling van de transporttarieven nam de concurrentie van goedkope buitenlandse steenkool sterk toe. In 1963 was Staatsmijn Hendrik de eerste mijn die feitelijk werd gesloten. De Hendrik werd 'geïntegreerd' met de Emma: de minst productieve steenkoollagen werden gesloten, de overige steenkoollagen werden ondergronds verbonden met de Emma. De bovengrondse bouwwerken van de Hendrik werden hierdoor overbodig.

Door de mechanisering van de kolenwinning werkten er in de mijnen inmiddels veel minder mensen dan in de begintijd. In 1963 waren er nog 4.568 mensen in dienst van de Emma-Hendrik, in 1965 was dat gedaald tot 3.277.

Een complex van factoren - sommige Nederlandse mijnen draaiden al met verlies, het besef dat de steenkoolvoorraden eindig waren, de vondst van aardgas in Slochteren - deed de Nederlandse overheid in 1965 besluiten om alle Limburgse mijnen, zowel staats- als particulier, over een periode van tien jaar te sluiten. Tussen 1965 en 1975 gingen zo 45.000 arbeidsplaatsen verloren. De Emma-Hendrik ging in 1973 dicht.

Een herstructureringsplan moest voor vervangende industrie zorgen, maar er kwamen slechts 12.000 nieuwe banen in de hele Mijnstreek terug. Een bescheiden deel daarvan werd voorzien door de Afcent (Allied Forces Central Europe), dat in 1967 zijn intrek nam in de gebouwen van de Hendrik. Hoewel het aantal banen in de dienstverlening wel toenam, bleef het werkloosheidscijfer in Brunssum echter hoog (Raets, 2002).

Mijnkoloniën en voorzieningen

Na de oorlog pikten de wooncorporaties, die na 1930 nauwelijks meer gebouwd hadden, de woningbouw met veel voortvarendheid op. Thuis Best bouwde 600 woningen tussen 1948 en 1958, WVB bouwde 1.400 woningen tussen 1950 en 1965. In korte tijd werden de gaten tussen de kernen Brunssum en Rumpen opgevuld met nieuwbouw. Rond 1960 kon voor het eerst worden gesproken van een aaneengesloten bebouwde kom. Na 1968 ging de WVB voor het eerst over op hoogbouw in Brunssum-Noord. Door de grote vraag naar woningen richtte de aandacht van de bouwers zich echter meer op kwantiteit dan op kwaliteit.

Al in de jaren vijftig manifesteerden zich grote problemen met de vooroorlogse woningvoorraad. Er was ten eerste sprake van ernstig achterstallig onderhoud en ten tweede van sterk verouderd woongerief: veel woningen waren niet aangesloten op de riolering, de gas-, water- en lichtvoorziening was verouderd of ontbrak zelfs geheel, douche- of badcel kenden de arbeiderswoningen niet.

De WVB maakte in 1956 al plannen voor de sanering van 't Leeuwstuk en De Egge, maar kreeg daartoe geen toestemming van de overheid. Alleen in Rozengaard werden bescheiden verbeteringen doorgevoerd.

Na het sluiten van de mijnen viel ook een belangrijk deel van de maatschappelijke zorg weg. In 1969 nam de gemeente Brunssum de woningen van Staatsmijnen over in 't Schuttersveld en aan de Venweg. Ook sportterreinen van de voetbalverenigingen Schuttersveld en Limburgia nam ze over, evenals een kleuterschool. Voor het beheer van de Brunsummerheide werd een recreatieschap ingesteld, die een begin maakte met de herinrichting van het gebied, dat vol lag met klei-, zand- en grindgaten. Sommige gaten werden opgevuld met mijnslib en bebost.

In 1970 werd ook het beheer van het Schutterspark aan de gemeente overgedragen.

Thuis Best - dat haar doelstelling 'bouwen voor mijnwerkers' zag vervallen - droeg haar woningen in 1969 over aan het Administratiekantoor Zuid-Limburg (AZL), dat was ontstaan uit een fusie van twee voormalige Mijnfondsen. Een deel daarvan (onder andere 't Heufke) werd daarna overgenomen door de gemeente, die het beheer weer doorgaf aan de WVB. In de periode 1972-1975 werd de kolonie 't Leeuwstuk uiteindelijk volledig afgebroken. 't Heufke werd geheel gerenoveerd, waarbij het echter veel van zijn oorspronkelijke karakter verloor. 't Heufke valt om die reden buiten het beschermde gezicht.

HUIDIGE RUIMTELIJKE STRUCTUUR

De Koloniën

Kaart 8 is als bijlage toegevoegd en laat een overzicht zien van de huidige ruimtelijke structuur. Op de kaart zijn de historische functies aangegeven evenals belangrijke structurele elementen.

Treebeek-Haansberg

De kolonie Treebeek-Haansberg is veelbesproken en veelbeschreven. Het wordt ook wel 'de moeder der koloniën' genoemd. Anderen berichten over de enige 'tuinstad' of 'de grootste arbeiderswijk' van Nederland. Feit is dat Treebeek-Haansberg qua opzet de grootste kolonie van de mijnstreek is en op een aantal punten afweek van andere woninggroepen. Treebeek-Haansberg vertoonde met de mijnterreinen, woningbouw en sociaal-maatschappelijke voorzieningen het karakter van een afzonderlijke industrienederzetting.

De kolonie werd destijds niet helemaal opgeleverd volgens het oorspronkelijke bouwplan van Leliman. Met name in enkele straten ten westen en oosten van het Treebeekplein (Maanstraat, Zonnestraat, Schildstraat) zijn enkele geplande blokken met arbeiderswoningen niet gerealiseerd, maar later opgevuld met voorzieningen (scholen, badhuis, verenigingsgebouw aan de Maanstraat in de jaren twintig, naoorlogse bouw in het gebied Schildstraat en Zonnestraat).

In 1949 werden enkele blokken noodwoningen tussen Zonnestraat en Schildstraat vervangen door nieuwbouw. In 1952 werd in de Ds. Boumastraat een gereformeerde kerk gebouwd. In 1967 kreeg het Beambtencasino een functie als officiersclub voor de AFCENT. Aan de andere zijde van het plein werd het 'nieuwe Casino' gebouwd: een buurtcentrum voor de bewoners van Treebeek. Sinds 2000 is in het Beambtencasino een sportcentrum gevestigd. De kolonie Treebeek kent een zeer grote variatie in gestandaardiseerde woningtypen. De kolonie werd in de jaren zeventig gerenoveerd en heeft toen enkele ingrijpende wijzigingen ondergaan. De eengezinswoningen aan het Treebeekplein werden tussen 1970 en 1975 gesloopt en vervangen door etagebouw. In de jaren tachtig werd de kolonie tussen Treebeek en Haansberg doorsneden door de nieuwe verbindingsweg N276 (Brunssum-Sittard), waardoor een aantal huizenblokken verloren ging. In het westelijke deel van Treebeek (Treebeekstraat) werden in de jaren tachtig diverse woningen vervangen door nieuwbouw. Verspreid over de kolonie zijn verder nog enkele losse woonblokjes gesloopt of vervangen door nieuwbouw, of door renovatie van uiterlijk gewijzigd. De Haansberg is het meest gaaf bewaard gebleven. Alleen het ooit 'groene' Bodemplein is opgeofferd aan het verkeer.

Treebeek-Haansberg onderscheidt zich van de andere koloniën in Brunssum door haar ruime opzet, open karakter en groenvoorzieningen. Deze stedenbouwkundige kwaliteiten

zijn onder meer terug te voeren op het feit dat in Treebeek-Haansberg - in tegenstelling tot de overige koloniën in Brunssum - zowel voor arbeiders als voor hoger personeel werd gebouwd. Van de 680 woningen in de oorspronkelijke opzet is ongeveer een derde gesloopt of vervangen door nieuwbouw. Niettemin is de monumentale en traditionele stedenbouwkundige opzet nog zeer goed herkenbaar: de langgerekte vorm - van de poort van de Emma langs het mijnspoor tot de poort van de Hendrik-, de ruime, open structuur, met voor- en achtertuinen en plantsoenen, pleintjes, de terrasvormige aanleg op de Haansberg, de hiërarchische opzet van de woonblokjes voor het hoger en lager personeel, het Treebeekplein als hart van de kolonie met daaraan het Beambtencasino.

Achter het Beambtencasino bevindt zich een clustering van sociaal-maatschappelijke voorzieningen met karakteristieke bebouwing zoals het Badhuis, de protestants-christelijke Huishoudschool en het protestants-christelijke Volkshuis. Aan de andere zijde van het Treebeekplein bevindt zich een religieus cluster met onder andere beeldbepalende bebouwing van de katholieke Sint Barbarakerk, de kloostergebouwen van de Missiezusters en de gereformeerde Opstandingskerk. Langs de Koolweg staat verder nog de fraaie gereformeerde Basisschool uit 1934. Onlangs zijn veel mijnwerkerswoningen in Treebeek door de woningbouwvereniging gerenoveerd. Een deel van de nieuwbouw uit de jaren zeventig aan het Treebeekplein is

momenteel alweer verouderd, wat mogelijkheden biedt om enkele verloren gegane waarden te herstellen.

De veertig woningen gebouwd door Staatsmijnen in de omgeving van Ir. de Kadtstraat, Jupiterstraat en Ed. Wintgensstraat als uitbreiding van Treebeek, liggen buiten het plan van Leliman en zijn ingekapseld door latere bouw. Ze vallen buiten het beschermd gezicht.

Schuttersveld

Schuttersveld werd in 1970 door de gemeente overgenomen van Staatsmijnen, om te voorkomen dat te veel goedkope woningen in particuliere handen zouden vallen en de woningmarkt te veel zou worden verstoord. In de periode 1975-1979 werd een grootscheepse renovatie uitgevoerd; de straten werden gedeeltelijk tot woonerf bestemd. Het aanzicht van de diepe achterterreinen veranderde door de bouw van garages, maar daardoor bleef de authenticiteit van de straatzijde goed bewaard. Een klein aantal woningen met mijnschade werd gesloopt. Van de 421 oorspronkelijke woningen zijn er nog 396 over. De wijk oogt als een echt tuindorp, met kleine huizenblokjes aan smalle licht slingerende straten, met veel groen, diepe achtertuinen en hoogteverschillen. Karakteristiek is de groenstructuur van bomenrijen en plantsoenen. Het centrale plein heeft helaas aan herkenbaarheid en kwaliteit ingeboet door herinrichting en situering van een schoolgebouwtje in de jaren zestig van de twintigste eeuw. De woningen kampen met een

aanzienlijke onderhoudsachterstand, renovatieplannen zijn al enkele keren uitgesteld.

Rozengaard

Er waren in de beginjaren na de bouw veel klachten over de kwaliteit van de woningen. Eind jaren vijftig werden aanpassingen aan de woningen uitgevoerd. In 1972 wilde de woningbouwvereniging alle huizen afbreken en vervangen door nieuwbouw. Een bewonerscomité, gesteund door een werkgroep Inventarisatie Mijmonumenten, hield dit tegen. In 1981 volgde renovatie. Hierbij werden 32 woningen gesloopt en vervangen door nieuwbouw (Rozengaard-West). Rozengaard is stedelijker - soberder en compacter - van opzet dan Treebeek of Schuttersveld, door de meer gesloten bouwblokken en het ontbreken van voortuintjes. De buurt heeft een besloten karakter, omdat de huizenblokken zijn gegroepeerd aan en binnen een rondlopend stratencircuit (Veldstraat-Heulenderstraat-Kasteelstraat), met slechts vier entrees tot de wijk. Door ook de latere invulling van de Kasteelstraat op te nemen binnen het gezicht, wordt de beslotenheid van het wijkje geaccentueerd.

In 2003 is gestart met een nieuwe renovatie, waarbij nog eens 67 oorspronkelijke woningen in het middengebied zullen worden vervangen door enkele huurappartementen en 49 koopwoningen. Doel hiervan is om de sociale structuur van de wijk te verbeteren. Verder worden de gehandhaafde huizen, de achterterreinen en de openbare ruimte aangepakt. Het karakteristieke van de kolonie moet daarbij behouden blijven.

De succesvolle vernieuwing van De Egge dient daarbij als inspiratie. Het is de bedoeling een deel van de huurwoningen te verkopen aan de huurders.

De Egge

Tot in de jaren vijftig vormde De Egge een geïsoleerde buurt, die losstond van de overige bebouwing. In de jaren vijftig wilde de woningbouwvereniging alle huizen afbreken en vervangen door nieuwbouw, maar de overheid keurde de plannen af. In de periode 1964-1966 werden enkele aanpassingen aan de woningen uitgevoerd. In 1973-1975 was er een grote renovatie. Hierbij werden enkele woningen gesloopt of vervangen en werd het oorspronkelijke centrale plein zorgvuldig heringericht. In 1997 waren nog 217 van de 240 oorspronkelijke woningen aanwezig. De buurt stond bekend als een probleebuurt.

Tussen 1997 en 2000 vond een tweede grootscheepse renovatie van de wijk plaats, waarbij enkele bouwblokken zijn vervangen door nieuwbouw. De oplevering was in 2000. Het karakter van de wijk, die net als Rozengaard vrij compact en stedelijk is gebouwd, bleef hierbij bewaard. Typerend voor de kolonie zijn de ronde poortjes naar de achterterreinen. Deze ronde poortvorm komt ook in andere aspecten van de wijk steeds terug. De renovatie van De Egge kreeg een landelijke prijs.

Langeberg

Eind jaren zestig kwamen de woningen in De Langeberg in handen van de AZL. Deze organisatie begon in de jaren zeventig een deel van de woningen te verkopen aan particulieren. De wijk oogt stedenbouwkundig en visueel nog steeds als een eenheid. De bouw is vrij compact, maar het ruime groen, de terrasvormige opbouw en de verzorgde architectuur geven de wijk de uitstraling van een fraai tuindorp. Alle woningen zijn nog aanwezig. De centrale as wordt gevormd door de Langeberglaan, met aan weerszijden blokjes twee-onder-één-kapwoningen. De laan komt uit op het voormalige terrein van de Hendrik.

Overige gebieden

Verspreide woningen (kaart 8)

In de directe omgeving van de mijn staan diverse losse groepjes woningen voor mijnpersoneel. Aan de Venweg staan nog enkele van de oudste woningen van de Hendrik (1910-1912). Aan de Akerstraat staan naast elkaar een ingenieurswoning, twee opzichterswoningen en drie beamptenwoningen (alle beschermd als rijksmonument), plus eenzelfde blokje van twee opzichterswoningen aan de overzijde (1912). Aan de Prins Hendriklaan en de daarachter liggende Schoolstraat ligt een blok ingenieurs- en opzichterswoningen uit de periode 1927-1929. Bijzonder is ook het gezellenhuis van Staatsmijn Hendrik aan de Prins Hendriklaan uit 1925. De gebouwen zijn enkele malen

verbouwd en fungeren nu als medische dienst en school voor de kinderen van de vele militairen in Brunssum. Na 1930 hebben de Staatsmijnen nog een reeks ingenieurswoningen gebouwd aan de Wieënweg: drie in 1938, zestien in 1941 (rijksmonumenten, architect J. Wielders) en nog drie in 1948.

De woningen van 1941 zijn in Delftse School-stijl gebouwd, met straatklinkers, vanwege het tekort aan gewone bakstenen in de oorlog. Aan de Wieënweg (PC Hooftlaan) en de Rimburgerweg staan opvallende twee-onder-één-kapwoningen van Staatsmijnen uit 1947.

Schutterspark

Het Schutterspark, in de jaren twintig aangelegd als een buurtpark met uitspanning voor de mijnkolonie Schuttersveld, werd in 1952 spectaculair uitgebreid en opnieuw ingericht door de landschapsarchitect J. Bergmans uit Oisterwijk (*kaart 7*). Het park werd vier keer zo groot gemaakt. Het omvat onder meer het dal van de Rode Beek, en de beboste helling van een heuvel. Bergmans verrijkte het park onder andere met een overdekt terras bij het Schuttershuuske, een nieuw dierenpark, een vergrote roeivijver, een speeltuin, bruggetjes, speelweiden en een zweefbaan over de vijver naar de heuveltop aan de oostzijde van het park. Op de top stond een uitkijktoren. De opening van het Schutterspark viel samen met het 50-jarig jubileum van Staatsmijnen en was een geschenk van het bedrijf aan de

bewoners van Brunssum. Het park was destijds vermaard en trok mensen van buiten de regio.

De zweefbaan en uitkijktoren zijn inmiddels verdwenen. Het park is nu vooral een natuurwandelpark. De uitleg van Bergmans is verder in grote lijnen nog aanwezig. Het Schuttershuuske is gemoderniseerd en er is een nieuwe speeltuin met een kinderboerderij. In het park liggen nog diverse pompputten en waterstations, die het water vroeger naar filterhuizen pompten. Hier werd het water gereinigd en naar de Staatsmijnen gepompt. De grote filterhuizen liggen nog in het park, ontiaan van hun inventaris. Aan de roeivijver staat nog een klein pomphuisje, dat is ingericht als natuurhistorisch bezoekerscentrum. De roeivijver was oorspronkelijk aangelegd als reservebekken voor droge tijden. In de zomer van 2004 is het botenhuis bij de roeivijver uitgebrand.

Vijverpark

Tijdens de Eerste Wereldoorlog, die in Nederland tot grote brandstofschaarste leidde, begon men over te gaan op de exploitatie van bruinkoolvelden, die in Limburg aan de noordgrens van de steenkoolvelden liggen. De bruinkool kon in dagbouw gewonnen worden.

In 1918 werd het bruinkoolveld Brunahilde II in ontginning genomen. In een half jaar tijd werd door de Nederlands-Belgisch-Engelse firma Bergerode 406.000 ton bruinkool gedolven, daarna was het bruinkoolveld uitgeput. Toen men ophield met pompen, liep de groeve vol met water.

In 1937 werd rond de grote waterpartij een park aangelegd naar ontwerp van stadsarchitect J.J. Drummen. In 1951 werd het ontwerp aangepast door de landschapsarchitect J. Bergmans (*kaart 6*), die rond dezelfde tijd ook de uitbreiding van het Schutterspark ontwierp. Het park werd hierbij onder meer verrijkt met een openluchttheater. Staatsmijnen financierde de aanleg. Door de naoorlogse uitbreiding van Brunssum kwam de fraaie vijver met fontein midden in de stad te liggen, aan de voet van het nieuwe gemeentehuis. Het ontwerp van Bergmans is nog vrijwel intact.

Mijnspoorpark

Het mijnspoor tussen de Hendrik en de Emma werd in 1915 aangelegd en begin jaren tachtig opgebroken. De viaducten over de Akerstraat en de Rimburgerweg (spoor richting stortberg) werden afgebroken. Over het talud loopt nu deels de nieuwe Emmaweg. Tussen de Akerstraat en Treebeek werd het talud van de voormalige spoorweg ingericht tot een langwerpige groenstrook met wandelpaden: het Mijnspoorpark.

Voormalige mijnterreinen

Na de integratie met de Emma in 1963 was het bovengronds bedrijf van de Hendrik overbodig geworden. In 1967 werden de gebouwen betrokken door de Afcant (tegenwoordig Joint Force Command); in het begin was onduidelijk voor hoe lang, maar naarmate de vestiging een meer permanent karakter kreeg, verscheen er meer nieuwbouw op het terrein en

werden de oude gebouwen van de Hendrik afgebroken. De 64 meter hoge betonnen schachtbok uit 1953 sneuvelde in 1988 wegens betonrot. De schachtbok werd door Afcant gebruikt als communicatietoren. In de plaats daarvan verrees een nieuwe communicatietoren van 86 meter hoog, die nu een opvallende landmark vormt.

Op het terrein zijn nog enkele gebouwen uit de tijd van de Hendrik aanwezig, onder andere de voormalige compressorhal (thans Chapel Centre), een deel van de voormalige locomotievenloods (thans magazijn- en kantoorruimte) en een gebouw met diverse bestemmingen. De entree is sterk gewijzigd, maar het grote open voorterrein is nog herkenbaar.

Het NAVO-hoofdkwartier is goed beveiligd en afgesloten met hekken.

De contouren van het voormalige mijnterrein zijn daardoor scherp bewaard gebleven. Aan de zuidzijde versterkt een steile glooiing de fysieke grens van het terrein. Aan de voet van deze glooiing, letterlijk in de schaduw van de mijn, lag het stadionnetje van de voetbalclub 'Limburgia'. De club is na 1998 verhuisd en op het terrein verrijst nu de nieuwe woonwijk 'Park Limburgia'.

Buiten het afgesloten terrein werd door het Recreatieschap vanaf de jaren zeventig begonnen met de herinrichting van het gebied in aansluiting op de Brunsummerheide. De gezamenlijke steenberg van de Emma en de Hendrik wordt deels afgegraven en is deels in gebruik als bedrijven- en opslagterrein. Een deel is ingericht als recreatieterrein.

Grind-, zand- en bruinkoolgaten zijn deels opgevuld en beplant met bos. Een ruiter-, wandel- en fietspadenplan completeren het geheel. De Brunsummerheide is nu een waardevol natuur- en recreatiegebied, waarin de 'Koffiepoel' een restant vormt van de voormalige bruinkoolgroeve Energie.

Van het voormalige terrein van de Emma is niets bewaard gebleven. Door een werkgroep Inventarisatie Mijmonumenten werd het Emma-terrein in 1978 nog aangemerkt als een van de drie belangrijkste concentraties van mijn-erfgoed met een grote cultuurhistorische waarde. Desondanks werd alles gesloopt, inclusief de laatste Iterson-koeltoren, die formeel zelfs door het Rijk was beschermd (1985). Het terrein heeft deels een bestemming voor woningbouw en deels als bedrijventerrein.

NADERE TYPERING VAN TE BESCHERMEN WAARDEN

Het gezicht Brunssum is om meerdere factoren van bijzondere waarde:

- als unieke clustering van elementen, die voor het functioneren van de mijnindustrie noodzakelijk waren: mijnterreinen, een spoorwegverbinding, park- en woongebieden ingericht volgens het tuindorpconcept door zowel Staatsmijnen als woningcorporaties;

- als uitdrukking van een sociaal-maatschappelijke verandering als gevolg van een snelle industrialisatie: de aanwezigheid van woningen en maatschappelijke voorzieningen, die gerelateerd zijn aan een hiërarchische bedrijfscultuur en een diverse bevolkingssamenstelling;
- vanwege het belang voor de geschiedenis van de Nederlandse industriële ontwikkeling, met name als herinnering aan een belangrijke fase uit de (inter)nationale energievoorziening;
- vanwege het belang voor de geschiedenis van de Nederlandse ruimtelijke ordening en stedenbouw, met name door de bijzondere samenhang van functies;
- vanwege de zeldzaamheid van de verschijningsvorm: de samenhang tussen de voormalige mijnterreinen en de omringende woonbebouwing en groenvoorziening is nergens in Limburg meer zo herkenbaar aanwezig;
- vanwege de hoogwaardige ruimtelijke, esthetische en functionele kwaliteiten van de bebouwing en de openbare ruimte, gerealiseerd op basis van de tuindorpfilosofie. Alsmede vanwege de herkenbaarheid van de historisch-geografische en historisch-ruimtelijke structuur, de functionele opzet en de oorspronkelijke woonbebouwing; vanwege de relatieve gaafheid van de stedenbouwkundige opzet en de visuele en architectonische kwaliteiten van de grote diversiteit aan stedenbouwkundige en architectonische uitwerkingen. Enkele woninggroepen zijn van belang voor het oeuvre van architecten als J. Stuyt, A. Boosten en J. Wieters.

BEGRENZING

Het beschermd dorpsgezicht Mijkoloniën Brunssum omvat het grootste deel van de uitbreidingen, die met name in de jaren 1910-1935 onder invloed van de mijnbouw tot stand zijn gekomen. Het gaat om een vijftal als tuindorp uitgevoerde mijnwerkerskoloniën en enkele losse stroken woningen. Onderdeel van het gezicht zijn tevens gebieden en gebouwen, die voortkomen uit de door de Staatsmijnen gestimuleerde sociale infrastructuur uit de periode 1915-1955: drie parken en religieuze en sociaal-maatschappelijke voorzieningen, die ruimtelijk en functioneel een historische relatie hebben met de woonwijken. Het gezicht is daarmee een gegroeid ensemble, dat zich in de jaren heeft aangepast aan de veranderde eisen, behoeften en groei van de mijnindustrie.

Het beschermd gezicht Mijkoloniën Brunssum bestaat uit een aaneengesloten, langgerekt ensemble van verschillende gebieden langs de as Emma-Hendrik en verspreid liggende gebieden langs het tracé van de voormalige elektrische tramlijn (de Prins Hendriklaan) richting noorden, onderdeel van de stedenbouwkundige aanleg.

Het betreft:

- de kolonie Treebeek-Haansberg (1913-1918) inclusief het Treebeekplein waar ondanks de herstructurering uit de jaren zeventig van de twintigste eeuw de oorspronkelijke

structuur nog duidelijk herkenbaar is. Het Treebeekplein is voor de beeldbepalende situering van het Beambtecasino van belang. De Sint Barbarakerk heeft een sociaal-historische en ruimtelijke relatie met de kolonie Treebeek;

- de contouren van het terrein van de voormalige Staatsmijn Hendrik als historisch-geografische afbakening. Bij een eventuele opheffing van de militaire functie zou kunnen worden overwogen om het terrein alsnog in het beschermd gezicht op te nemen;
- de hoofdingang van de Hendrik met de aanleg, het mijnmonument en dienstgebouw/schakelstation vanwege de relatie met en in aansluiting op de nabijgelegen ingenieurs-, beampte- en opzichterswoningen. Bij ruimtelijke ontwikkelingen op het voormalige voorterrein van de Hendrik is het mijnverleden uitgangspunt en inspiratiebron;
- het Mijnspoorpark: een deel van het tracé van de oude mijnspoorweg ingericht als langwerpige groenstrook met wandelpaden;
- enkele losse woninggroepen en voorzieningen langs de Venweg en de Wieënweg (PC Hooftlaan). Woningen voor hoger mijnpersoneel en bebouwing met sociaal-maatschappelijke functie nabij de mijnzetel uit de periode 1911-1948;
- de oudste woningen van de kolonie Langeberg (1926-1927). De Kerk Heilige Parochie Langeberg (1952) heeft een sociaal-historische en ruimtelijke relatie met de kolonie Langeberg;

- enkele losse woninggroepen aan de noordzijde van de Hendrik langs de Prins Hendriklaan, de Schoolstraat en de Rimburgerweg. Woningen voor hoger mijnpersoneel en andere beeldbepalende bebouwing zoals het gezellenhuis en St. Vincentiuskerk;
- de kolonie Schuttersveld en het Schutterspark (1920) waarbij de grens de bebouwingscontour van de kolonie Schuttersveld en het park volgt. Aansluitend de voormalige marechausseekazerne met paardenstal (1922) langs de Prins Hendriklaan, karakteristiek vanwege de sociaal-historische en ruimtelijke relatie;
- de voormalige bruinkoolgroeve Brunahilde II (1918), nu stadsvijver met park. De grens volgt de Vijverlaan en Doorvaartstraat om zo in samenhang aan te sluiten bij de rest van het beschermd gezicht Mijkoloniën Brunssum;
- de kolonie De Egge (1920) sluit aan op het gezicht middels de Prins Hendriklaan, de aangelegde verbinding met de Hendrik, en volgt de oorspronkelijke bebouwingscontour van de kolonie;
- de kolonie Huizerveld-Rozengaard (1915-1919) sluit eveneens aan middels de Prins Hendriklaan. De Kasteelstraat is later bebouwd maar maakt onderdeel uit van het beschermd gezicht om de beslotenheid van de Rozengaard als 'dorp' te accentueren. Ondanks recente sloop-nieuwbouw blijft het aandeel historische bebouwing en behoud van het aanwezige karakter voldoende om bescherming te rechtvaardigen;
- het karakteristieke verenigingsgebouw Dom Polski ter hoogte van het voormalige eindpunt van de tramlijn is bij

het beschermd gezicht Mijkoloniën Brunssum betrokken.

De exacte begrenzing is weergegeven op de bijgevoegde kaart, MSP/58/08-I.

WAARDERING

Het dorpsgezicht Mijkoloniën Brunssum is van bijzondere historische en stedenbouwkundige waarde als:

- relatief goed bewaard voorbeeld van een stedenbouwkundig ensemble uit het tijdperk van de steenkolenmijnen;
- een van de weinige gebieden waar de samenhang tussen het voormalige mijnbedrijf en de omringende woonbebouwing en groenvoorzieningen nog goed herkenbaar zijn, en waar opeenvolgende fasen van de ontwikkeling van het Nederlandse tuindorp kunnen worden bestudeerd.

RECHTSGEVOLG VAN DE AANWIJZING

Ter effectivering van de aanwijzing van een beschermd stads- of dorpsgezicht moet ingevolge artikel 36 van de Monumentenwet 1988 een bestemmingsplan worden opgesteld. De toelichting op de aanwijzing kan daarbij voor wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen.

Doel van de aanwijzing is de karakteristieke, met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de toekomstige ontwikkelingen binnen het gebied. De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te bieden voor een ruimtelijke ontwikkeling die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruikmaakt en daarop voortbouwt.

In het aanwijzingsbesluit is bepaald in welke mate de vigerende bestemmingsplannen aan het beschermingsver-eiste voldoen.

BRONNEN

Literatuur

- N. Bullock en J. Read (1985), *The movement for housing reform in Germany and France 1840-1914*. Cambridge University Press.
- R. Dieteren (1951), *Veertig jaren arbeiderswoningen in Limburg: Ons Limburg 1911-1951*.
- A.E. Dinger (1921), 'Arbeidershuisvesting in de Mijnstreek'. In: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting 1921*, I en II.
- Gemeente Brunssum (1999), *Bestemmingsplan woongebieden*.
- J.M.Q. Goes (1981), *De arkadiese utopie, Rooms Katholieke planologische intenties in de Mijnstreek, 1905-1934*. Amstelveen, scriptie VU.
- J.H.W. Leliman (1919), 'De kolonie Treebeek der Staatsmijnen'. In: *De Bouwwereld*, 26-02-1919.
- C.S. Odlenburger-Ebbers, A.M. Backer en E. Blok (2000), *Gids Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur*. Deel Zuid (Zeeland, Noord-Brabant, Limburg).
- Th. Raets (2002), *Staatsmijn Hendrik te Rumpen-Brunssum; deel 5 in de reeks van de Stichting Bron van Brunsham*.
- M.J.W. Roegholt (1925), *Het stadsgewest, een studie over den trek naar de steden en zijn gemeentelijk-economische gevolgen*.
- K. Schipper en J. van Geest (1999), *Monografieën van Nederlandse stedenbouwkundigen*.
- M.P.J. van Sevenheck (2004), 'Tuindorp Treebeek'. In: *Brunssumse geschiedenissen*, jaargang 2004.
- J.C.J.M. Starmans (1987), *Thuis in Brunssum; een geschiedenis van 75 jaar wonen en werken; t.g.v. 75-jarig jubileum Woningvereniging Brunssum*.
- J.C.J.M. Starmans en M.M.R. Daru-Schoemann (1990), *Industrieel Erfgoed in Limburg; verslag van een onderzoek naar onroerende en roerende industrieel-archeologische relictten*.
- P. Trompetter, *Brunssum van 1900 tot nu*.
- TU-Delft (2004), *Geschiedenis Staatsmijnen & Bruinkoolwinning*. Op: www.ta.tudelft.nl/coalpage.

- N.H.M. Tummers (1974), *Carboonkolonisatie*. In Wonen-TABK 1974-11.
- N.H.M. Tummers (2001), 'Beton Betoond'. In: *Jongere Bouwkunst, architectuur en stedenbouw van 1850 tot 1940 in Limburg*.
- Werkgroep Inventarisatie Mijmonumenten (1979), *Inventarisatie Mijmonumenten*.
- J.M.A. Zoetmulder (1936), 'De huisvesting van de mijnwerkers'. In: *40 jaren spoor en mijnen in Zuid Limburg 1896-1936*.

Kaarten

1. Overzicht Oostelijke Mijnstreek, RDMZ 2002.
2. Brunssum, omstreeks 1850. In: *Grote Historische Provincie Atlas, Limburg 1837-1844*, Groningen 1992.
3. Brunssum, omstreeks 1923. In: *Historische Atlas Limburg; Chromotopografische Kaart des Rijks 1:25.000*, Den Iip 1989.
4. Bebouwingsplan van Staatsmijn Emma tot Staatsmijn Hendrik, 1918. In: *De Ingenieur*, 1918.

5. Bebouwingsplan van Staatsmijn Emma tot Staatsmijn Hendrik, 1921. In: 'Arbeidershuisvesting in de Mijnstreek', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting*, 1921.
6. Vijverpark Brunssum, ontwerp aanpassing 1950, J. Bergmans. Bron: collectie Bibliotheek Wageningen Universiteit en Researchcentrum.
7. Schutterspark Brunssum, ontwerp 1951, J. Bergmans. Bron: collectie Bibliotheek Wageningen Universiteit en Researchcentrum.
8. Waarderingskaart, RDMZ 2005.

COLOFON

Uitgave: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Zeist 2008

Onderzoek en tekst:

- drs. K. Volkers
- Provincie Limburg
- RACM, ing. P.J. Timmer

Begrenzingskaart en waarderingskaart:

RACM, drs. B.A.R.T. Broex

Overzichtskaart: RACM, drs. H.C. de Groot

Foto omslag: RACM, ing. P.J. Timmer en K. Roderburg

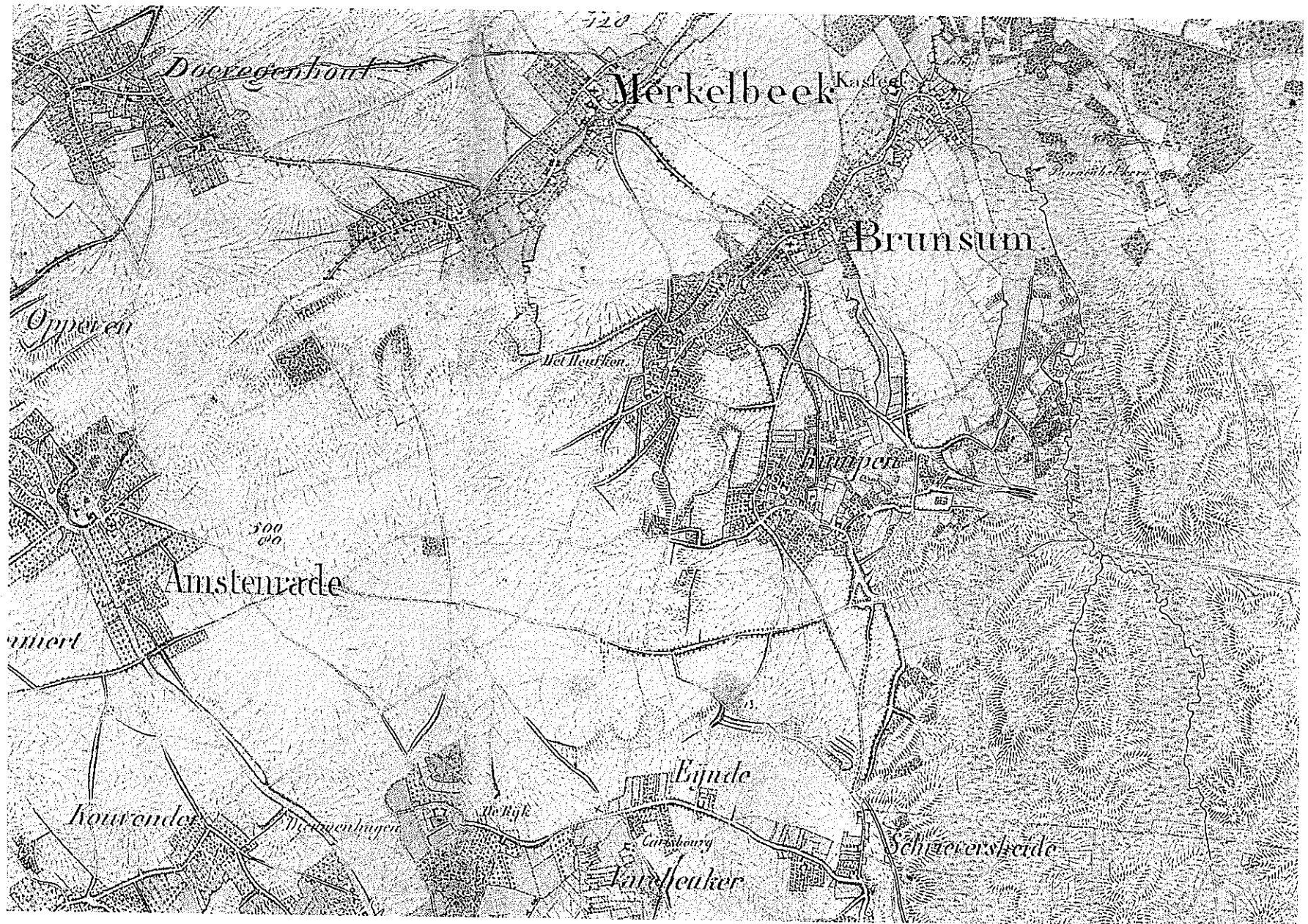
Redactie: RACM, drs. E.B. Manuel

PRODUCTIE

RACM/Drukkerij Kerckebosch bv, Zeist

BIJLAGEN

1. Overzicht Oostelijke Mijnstreek.
2. Brunssum, omstreeks 1850.
3. Brunssum, omstreeks 1923.
4. Bebouwingsplan van Staatsmijn Emma tot Staatsmijn Hendrik, 1918.
5. Bebouwingsplan van Staatsmijn Emma tot Staatsmijn Hendrik, 1921.
6. Vijverpark Brunssum, ontwerp aanpassing 1950.
7. Schutterspark Brunssum, ontwerp 1951.
8. Waarderingskaart

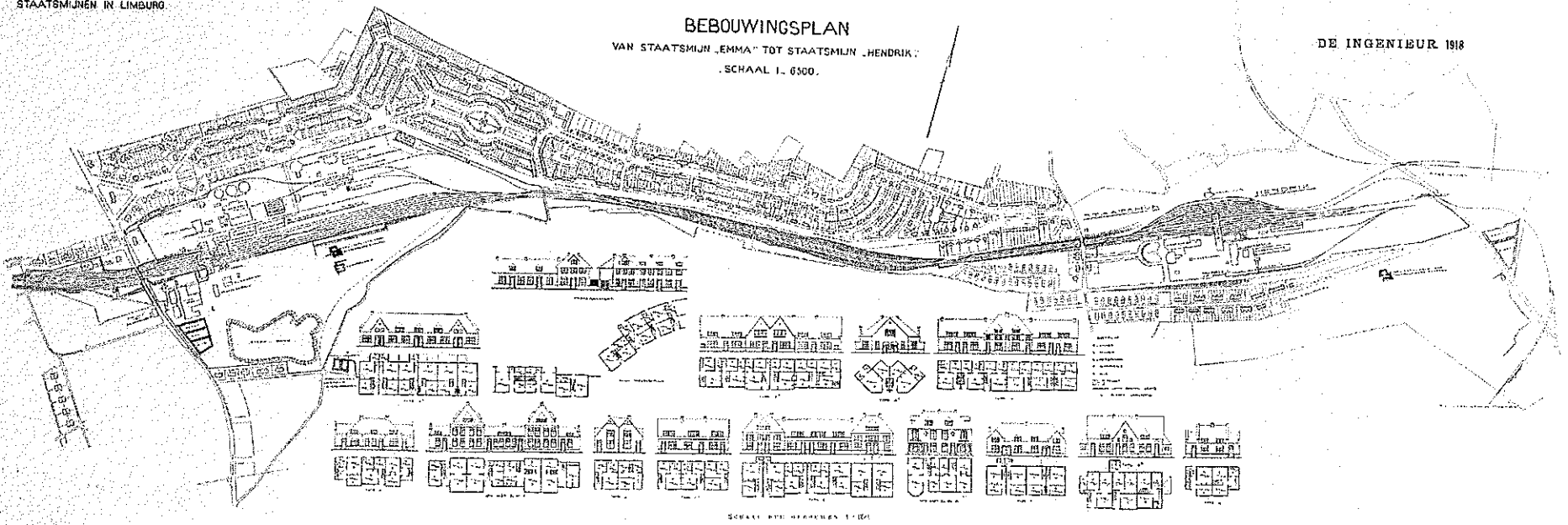
Kaart 2 Brunsum, omstreeks 1850

STAATSMIJNEN IN LIMBURG

BEBOUWINGSPLAN

VAN STAATSMIJN „EMMA“ TOT STAATSMIJN „HENDRIK“
SCHAAL 1 : 6500.

DE INGENIEUR 1918

Kaart 4 · Bebouwingsplan van Staatsmijn Emma tot Staatsmijn Hendrik, 1918

